

Uloga kolegija Ekonomska politika u obrazovanju pravnika: Iskustva Bolonjskog sustava obrazovanja na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu¹

UDK:

338.22.01::378.14(497.5 Zagreb)

33.01::378.14(497.5 Zagreb)

378.4(497.5).096:34(047 Zagreb)

Sažetak

U ovom članku autori istražuju i opisuju konceptijske temelje, sadržaj silabusa, položaj u nastavnom planu i ulogu kolegija Ekonomska politika u obrazovanju pravnika na Pravnom fakultetu u Zagrebu prije i poslije početka Bolonjske reforme visokog obrazovanja. Osim tog detaljnog pregleda, poseban doprinos članka je u empirijskom dijelu zasnovanom na anketi studenata o stavovima, očekivanjima te procjeni uspješnosti provedbe Bolonjskog procesa. U istoj je anketi evaluiran i kolegij Ekonomska politika. Budući da je anketa provedena prije nekoliko godina ovaj rad treba poslužiti kao poticaj i podloga za novo istraživanje o ulozi ekonomskih kolegija u obrazovanju pravnika te o iskustvima Bolonjskog procesa na Pravnom fakultetu.

Ključne riječi: Bolonjski proces, Ekonomska politika, globalizacija, visoko obrazovanje

UVOD

Davna je spoznaja da se ekonomija i pravo međusobno odnose kao sadržaj i forma. Na mikroekonomskom planu ekonomske transakcije ulaze u okvire građanskog, obiteljskog, trgovačkog, obiteljskog i nasljednog prava. Na makroekonomskom je planu opet djelovanje nositelja javnih ovlaštenja na privredna zbivanja u obliku ekonomske politike utjelovljeno u instrumente kojima raspolažu, a oni opet nisu ništa drugo do - pravni akti. Odraz te spoznaje je i to da je ukazom o osnivanju Pravnog fakulteta u Zagrebu carica Marija Terezija u nastavnom planu odredila i tzv. četvrtu grupu predmeta pod nazivom

¹ Rad je bio prezentiran na Znanstvenoj konferenciji „Uloga teorijske ekonomije u obrazovanju ekonomista, pravnika i politologa: Iskustva i prijedlozi reforme Bolonjskog sustava visokoškolskog obrazovanja“ održanoj 28. i 29. studenog 2011. na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

„kameralne nauke“ kojima se budućim pravnicima trebao pružiti uvid u veze između prava i ekonomije.²

U ovom članku autori istražuju i opisuju koncepcijske temelje, sadržaj silabusa, položaj u nastavnom planu i ulogu kolegija Ekonomska politika u obrazovanju pravnika na Pravnom fakultetu u Zagrebu prije i poslije početka Bolonjske reforme visokog obrazovanja. Članak se sastoji od četiri dijela.

U prvom dijelu autori razmatraju koncepcijske osnove kolegija Ekonomska politika. Ovaj kolegij izvire iz Političke ekonomije i ostalih općeobrazovnih ekonomskih predmeta te ustavnih vrednota i ekonomsko-političkih ciljeva. Zbog toga on ima ekonomsko-teorijsku i ekonomsko-političku, odnosno primijenjenu (pragmatičnu) dimenziju u kojoj se opisuje, analizira i vrednuje ekonomska politika kao vještina i sposobnost ostvarivanja ekonomsko-političkih ciljeva u određenoj društveno-političkoj zajednici. U prvom dijelu se nalaze teorijske osnove ekonomske politike koje izvire iz jedne (obično trenutno dominantne) škole ekonomskog mišljenja ili iz kombinacije različitih škola i njihovih ekonomsko-političkih doktrina. S promjenama političkog sustava obično se mijenja i dominantna škola ekonomskog mišljenja na kojoj se temelji Ekonomska politika kao kolegij i ekonomska politika kao vještina ostvarivanja ekonomsko-političkih ciljeva.

U drugom dijelu autori opisuju koncepciju, sadržaj i položaj kolegija Ekonomska politika u nastavnom planu prije i nakon početka Bolonjske reforme obrazovanja na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

U trećem dijelu autori opisuju položaj kolegija Ekonomska politika u sadašnjem nastavnom planu Pravnog fakulteta u Zagrebu i odnos ovog kolegija prema ostalim ekonomskim i pravnim kolegijima. Završno, autori opisuju iskustva iz nastave „Ekonomske politike“ na Pravnom fakultetu u Zagrebu koja su nastala u dosadašnjem provođenju Bolonjske reforme.

U četvrtom dijelu prikazani su rezultati ankete studenata o stavovima, očekivanjima, te procjeni uspješnosti provedbe Bolonjskog procesa na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Prikazana je i ocjena kolegija Ekonomska politika. U cilju kontekstualizacije studenti su anketirani i o profesionalnim planovima izravno i neizravno vezanim za Bolonjski proces.

1. Koncepcijske osnove kolegija Ekonomska politika

Ekonomska politika se definira kao skup mjera i akcija kojima nositelji javne vlasti nastoje putem odabranih instrumenata ostvariti postavljene ciljeve u određenom razdoblju. Znanost o ekonomskoj politici podrazumijeva određivanje načela, metode i zakonitosti pojedinih ekonomsko-političkih akcija. Ovo je potrebno naglasiti zbog toga što se povremeno javlja dilema je li za ekonomsko obrazovanje pravnika pogodniji kolegij ekonomike ili ekonomske politike.³

Iako su rezultati analize neke ekonomske pojave jednaki prilikom primjene oba pristupa, ostaje činjenica da je pristup kojim se koristi kolegij Ekonomska politika pogodniji za obrazovanje pravnika. Analiza prema pristupu ekonomike počinje promatranjem ekonomskih zakonitosti koje djeluju na određenu pojavu, da bi se kasnije bavila njihovim praktičnim posljedicama. To je ono što Paul A. Samuelson zove „applied economics“. S druge

² Na to jasno ukazuje i naslov udžbenika iz tih predmeta iz pera Josepha von Sonnenfelsa *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* koji je desetljećima bio temeljem ekonomskog obrazovanja pravnika.

³ Tako je na Pravnom fakultetu u Zagrebu prof. dr. sc. Rudolf Bičanić predavao kolegij „Ekonomika SFRJ“ od 1947. do 1968.

strane analiza ekonomske politike počinje od određenog problema, određuje stav a time i ciljeve nositelja javnih ovlaštenja koje onu u danom slučaju žele postići – da bi se tek nakon toga kod izbora instrumenata koje treba primijeniti da bi se taj cilj postigao razmatraju ekonomske zakonitosti o kojima treba voditi računa. Ukratko, s pravničkog rakursa pristup ekonomike ide odozgo prema gore (*bottom up*), dok pristup ekonomske politike ide odozgo prema dolje (*top down*). To je pravnicima razumljivije pa je stoga i kolegij Ekonomska politika prihvatljiviji za nastavu na pravnim fakultetima.

U tom kontekstu treba ukazati i na problem smještanja ovog kolegija u cjelokupni program obrazovanja pravnika. Budući da je za razumijevanje problema potrebno određeno predznanje o povijesti ekonomske misli, određenih ekonomskih pojava i osnovnim ekonomskim zakonitostima, neophodno je da izučavanju kolegija Ekonomska politika prethodi kolegij Politička ekonomija.⁴ Taj svrsishodni pristup primijenjen je i u nastavnim programima pravnih fakulteta u Hrvatskoj, pa i Pravnog fakulteta u Zagrebu. Kao dalji kolegiji užeg specijalističkog karaktera tu treba spomenuti kolegij iz javnih financija i financijskog prava kao i kolegij koji se bavi međunarodnim ekonomskim i financijskim odnosima. Njima su opet Politička ekonomija kao i Ekonomska politika korisna osnovica za uspješno stjecanje potrebnih znanja.

Ulogu kolegija Ekonomska politika u obrazovanju pravnika moguće je definirati na nekoliko razina, koje zajedno promatrano čine bitan sastavni dio ukupnog obrazovanja pravnika u tijeku studija, kao bitan element spoznajnog procesa, a zatim kao teorijska podloga i operativni alat za uspješno snalaženje i djelovanje u društvenom i poslovnom okruženju. Sastavnice takvog koncepta iznose se nastavno:

- 1) Informativna uloga o osnovnim teorijskim pojmovima s kojim se služi ekonomska politika, a zatim problemima s kojima se ekonomska politika susreće te rješenjima koje može ponuditi.
- 2) Značaj podizanja kvalitete općeg obrazovanja jer osigurava stjecanje općih znanja iz teorije ekonomske politike koje osposobljavaju studente za konceptualno razmišljanje te omogućuju jasniju i sadržajnije vlastitu predodžbu o naznačenim problemima i rješenjima.
- 3) Osposobljavanje studenata da prepoznaju kontekstualni okvir promjene određenih ideja i ekonomskih teorija koje se pojavljuju i primjenjuju u konkretnoj državi i nacionalnoj ekonomiji.
- 4) Integrativna uloga koja se u konkretnom slučaju očitava u spoju ekonomskih i pravnih znanja koja su u širem kontekstu bitno i strukturno upućena na zajedničku primjenu: regulatorna i razvojna uloga.

2. Konceptija, sadržaj i položaj kolegija Ekonomska politika u nastavnom planu Pravnog fakulteta u Zagrebu

2.1. Prije početka Bolonjske reforme sustava obrazovanja

U vrijeme vladavine socijalističkog društvenog poretka uloga ekonomskih kolegija bila je jednostrano pozicionirana: Kolegij Politička ekonomija zasnivao se na vladajućoj doktrini usmjerenoj na dokazivanje svih proturječnosti kapitalističkog poretka kao i na isticanje prednosti jugoslavenske varijante samoupravnog socijalizma nad raznim oblicima administrativnog upravljanja privredom po sovjetskom uzoru. Kolegij Ekonomska politika

⁴ Usto se već i u tom kolegiju studenta uvodi u određenu ekonomsko-političku problematiku. To je vidljivo već na primjeru *Počela političke ekonomije ili nauka o općem gospodarstvu* Blaža Lorkovića, koji je tamo iznesenim domoljubnim stavovima na sebe navukao bijes vladajućih krugova u Beču i Pešti.

bio je podijeljen na opći i posebni dio, pri čemu su u općem dijelu prikazani pojedini segmenti politike – od razvojne do vanjskotrgovinske – dok se posebni dio bavio pojedinim privrednim granama – od poljoprivrede do vanjske trgovine. Tu je težište izlaganja bilo na osnovnim načelima politike prema određenoj privrednoj grani, kao i na povijesnom prikazu institucionalne evolucije – najprije iz kapitalizma u socijalizam, a zatim iz administrativnog u samoupravni.

U posljednjih deset godina učinjen je značajan korak u kompleksnijem pozicioniranju ovog kolegija time što su kao novi osnovni udžbenik uvedeni dijelovi hrvatskog prijevoda knjige *Economics* Paula A. Samuelsona i Williama D. Nordhausa. Na takav način studentima je omogućen uvid u stanje i probleme moderne građanske ekonomske teorije.

Uz ovaj osnovni udžbenik je kao dodatna građa propisana i zbirka članaka o aktualnim ekonomskim problemima pod naslovom *Ekonomska politika u Republici Hrvatskoj* koja je kroz nekoliko izdanja neprestano ažurirana tako da su studenti mogli dobiti uvid u stanje i probleme hrvatskog gospodarstva. Time je zaokružen sadržaj kolegija pa je tako mogao ispuniti svoju svrhu - teorijsku i praktično spoznajnu.

Ažuriran je i proširen poseban dio sadržaja predmeta i nastavne materije pod naslovom: pregled doktrina ekonomske politike od merkantilizma do neoliberalizma u kojem je na sažet i primjeren način prezentiran teorijski i povijesni razvoj pogleda na ekonomsku politiku u različitim vremenskim razdobljima, te na različitim prostorima. Cilj je studentima omogućiti jasan uvid u pojedine procese ekonomskog razmišljanja i djelovanja. Poseban je naglasak stavljen na temeljne pravce teorijskih promišljanja: početno liberalizam i kejnezijanizam, a zatim neoliberalizam te post-kejnezijanizam. Naznačeni su glavni pravci promišljanja i djelovanja u konkretnim vremenskim i prostornim okolnostima. Aktualna ekonomska kriza učinila je tu teorijsku analizu i sa studentskog stajališta zanimanja i profesionalnog interesa znatno životnijom i važnijom. Sve navedeno iskazuje da je učinjen bitan napor i ostvaren bitan pomak da se kolegij kontekstualno situira sukladno globalnim trendovima, te shodno tome i primjeri recentnim potrebama pravnog studija.

2.2. Nakon početka Bolonjske reforme sustava obrazovanja

Bolonjska reforma osnovni je preduvjet za ostvarenje „četvrte slobode“ jedinstvenog tržišta Europske unije, tj. slobode kretanja, nastana i zapošljavanja svih građana zemalja članica na čitavom području Unije. Njena je svrha ujednačavanja kvalitete stečenih znanja i vještina kako bi svi građani mogli biti sigurni u kvalitetu pruženih usluga stranaca nastanjenih u njihovoj zemlji. Samim tim se onda nužno nameće potreba podizanja kvalitete studija prava – a time u njegovom sklopu i kolegija Ekonomska politika na europsku razinu i to ne samo po sadržaju nego i po formi.

U nastojanju da odgovori toj potrebi, članovi Katedre za ekonomske znanosti angažirani su pripremom udžbenika pod naslovom *Ekonomska politika*. Po svom sadržaju i strukturi udžbenik je koncipiran prema udžbenicima iz tog predmeta na srednjeeuropskim sveučilištima koji su postigli visoke standarde kvalitete.

U prvom poglavlju pod naslovom „Ideje o ekonomskoj politici“ prikazane su: doktrine nastajućeg kapitalizma – i to: merkantilizam i fiziokratizam, industrijskog kapitalizma – liberalizam i protekcionizam, kasnog kapitalizma – intervencionizam i neoliberalizam. Od socijalističkih prikazane su doktrina državnog socijalizma, samoupravnog socijalizma te kriza socijalizma i tranzicija.

U drugom poglavlju pod naslovom „Osnove teorije ekonomske politike“ prikazana su obilježja poretka tržišnih privreda, poretka strukturno upravljanih privreda, poretka strukturno upravljanih privreda, strukturno upravljanih samoupravnih privreda i central-noplanskih privreda. Nakon toga slijedi analiza sporenja o državnoj intervenciji – najprije

njena opravdanja (eksterni učinci, asimetrične informacije, ekonomija razmjera i prirodni monopoli i problem nedjeljivosti) a zatim slijedi kritika (tržišni uspjesi i državni neuspjesi, nedostaci države kao poduzetnika, interesne grupe i traženje povlastica te problemi s birokracijom. Nakon toga slijedi pozitivna teorija privrednih reformi, koja danas sve više dobiva na značenju. Na kraju se obrađuju problemi konzistentnosti ekonomske politike – pravila pretka i tekuća ekonomska politika, odnos regulativnih i operativnih instrumenata, upravljanja ponudom i upravljanja potražnjom kao i privrednopolitičke posljedice globalizacije.

Treće poglavlje nosi naslov „Ekonomska politika kao akcija“. Ono počinje nabranjem nosilaca ekonomske politike, i to: direktnih, tj. države i njenih organa te međunarodnih. Slijedi nabranje tzv. javnopravnih organizacija (privredne komore, burze, javna poduzeća) te društvenopolitičkih organizacija (političke stranke, nevladine organizacije, poslovna udruženja, sindikati, udruge poslodavaca i znanstvene institucije). Nakon toga prikazana je evolucija ciljeva ekonomske politike – od onih merkantilizma do neoliberalnih. Potom su prikazani instrumenti ekonomske politike (fiskalne, monetarne i kreditne politike, deviznih tečajeva, instrumenata direktne kontrole i regulacije te problemi reforme institucija). Poglavlje završava prikazom okruženja – i to onog prirodnog (ekologija), geografskog (geopolitika) i društveno-ekonomskog, a to je narodno gospodarstvo, strukturiranog po tehnološkom, institucionalnom i funkcionalnom principu.

Četvrto poglavlje nosi naslov Upravljanje ekonomskopolitičkom akcijom i prati njen tok od pojave problema (ocjene stanja, utvrđivanja poremećaja, dijagnoze uzroka i tzv. status-quo prognoze) preko planiranja mjera (procjene djelovanja instrumenata i izrade programa mjera) do provedbe programa (donošenje odluka, praćenje provedbe, utjecaj ostalih sudionika) pa do njene kontrole gdje se određuju njeni zadaci i metode.

Petim poglavljem počinje specijalni dio knjige, posvećen postizanju pojedinih ciljeva ekonomske politike. Prvi među njima je postizanje zadovoljavajućeg stupnja zaposlenosti. Nakon određivanja indikatora nezaposlenosti i njihove realnosti prikazane su njene različite vrste, i to: frikcijska i sezonska nezaposlenost i mogućnosti njenog suzbijanja; konjunktorna nezaposlenost i ekspanzivna monetarna, fiskalna i vanjskotrgovinska politika kao sredstva njenog suzbijanja, strukturalna nezaposlenost i mogućnosti suzbijanja sektorske, regionalne, i profesionalne nezaposlenosti. Poglavlje završava analizom nezaposlenosti uslijed razvojnog deficita (uslijed tehničkog napretka, privredne stagnacije i demografskih faktora te ofenzivnih i defenzivnih strategija njenog suzbijanja).

Šesto poglavlje bavi se problemima održavanja stabilnosti cijena. Nakon analize realnosti pojedinih indeksa cijena kao mjerila inflatornih kretanja, slijedi analiza inflacije na strani potražnje i mogućnosti njenog suzbijanja putem restriktivne fiskalne, monetarne i vanjskotrgovinske politike. Nakon toga prikazani su problemi s inflacijom na strani ponude, čiji uzroci mogu biti inflacija troškova rada, porezna inflacija, uvozna inflacija i inflacija zbog tržišne dominacije. Poglavlje završava analizom monetarne inflacije s posebnim osvrtom na evoluciju monetarne politike i analizom efikasnosti njenih instrumenata.

Sedmo poglavlje posvećeno je problemima postizanja zadovoljavajućeg privrednog rasta, odnosno prevladavanju privredne stagnacije. Nakon analize proizvodnog potencijala i realnosti indikatora rasta, najprije su prikazani uzroci stagnacije na strani potražnje i ekonomske politike zasnovane na upravljanju potražnjom. Nakon toga slijedi analiza stagnacije na strani ponude. Slijedi prikaz osnovnih hipoteza politike jačanja ponude – od hipoteze stabilnosti, Sayovog zakona do Schumpeterove hipoteze i Lafferovog teorema. Od preporuka ekonomske ponude prikazane su fiskalna i monetarna politika, politika dohodaka, nadzor tržišne utakmice, socijalna politika, politika istraživanja i razvoja, politika obrazovanja te politika prema prirodnim izvorima i zaštita okoliša.

U osmom poglavljju riječ je o održavanje vanjske ravnoteže. Tu je najprije prikazana struktura platne bilance, definicija vanjske ravnoteže kao i ocjena realnosti njenih indikato-

ra. Među uzrocima vanjske neravnoteže najprije su prikazane odrednice deviznog priliva, kako od tekućih tako i od kapitalnih transakcija, a zatim deviznog odliva – najprije od tekućih, a zatim i od kapitalnih transakcija. Slijedi prikaz mogućnosti suzbijanja vanjske neravnoteže ekonomskim mjerama, i to najprije promjenom deviznog tečaja, zatim utjecajem na razlike inozemnih i domaćih cijena pa utjecanjem na razlike inozemnog i domaćeg dohotka te utjecanjem na razlike između inozemnih domaćih kamatnih stopa. Na kraju su prikazane administrativne mjere za suzbijanje vanjske neravnoteže, kao što su necarinske barijere vanjskoj trgovini i devizna kontrola.

Napokon, u devetom poglavlju se govori o konkurentnosti kao uvjetu ekonomskog opstanka svake zemlje. Nakon prikaza mogućnosti operacionalizacije cilja jačanja konkurentnosti prikazana je kao prva tradicionalna politika jačanja konkurentnosti iz vremena protekcionizma i intervencionizma, a nakon toga slijedi moderna politika jačanja konkurentnosti utemeljena na teoriji Michaela Portera o konkurentnosti nacija. Poglavlje završava prikazom odrednica i instrumenata moderne politika jačanja konkurentnosti te prikazom metoda ocjena konkurentnosti pojedinih zemalja kao poslovnih lokacija.

3. Bolonjski sustav obrazovanja i novi trendovi i orijentacije

U percepciji studenata dva su faktora dominantno utjecala na novo vrednovanje ekonomskih kolegija u cjelini, a u tom kontekstu je kolegij Ekonomska politika prepoznat kao svojevrsni okvir pragmatičnog ponašanja i djelovanja protagonista izvršne vlasti, kako na globalnoj, tako i nacionalnoj razini. Ti faktori su:

Prvo, postupno je (kroz upisne generacije) pojačana svijest da za sutrašnje uspješno obavljanje njihovog pravnog posla (uspjeha u profesiji) određeno ekonomsko (pred)znanje postaje sve bitnije. To znači, svijest da je njihova buduća profesionalna zadaća normativno reguliranje određenih ekonomskih procesa. To vrijedi u većoj ili manjoj mjeri za sve oblike bavljenja pravnom profesijom: pravosuđe, odvjetništvo, korporativni pravnici ili samostalni poslovni subjekti. Postupno je izgrađena svijest da ekonomski odnosi bitno determiniraju i sfere koje su se nekad (poglavito u drugim društvenim i humanističkim disciplinama) smatrala više-manje samostalnim i izdvojenim područjima življenja i djelovanja gdje se događaji autonomno kreiraju, počev od sfere politike do kulturoloških i socioloških promjena i događanja.

Drugi bitan faktor je posljednja svjetska, europska, te hrvatska ekonomska kriza koja je potisnula u drugi plan niz drugih velikih rasprava i prijedora koje su još donedavno zauzimale dominantan dio medijskog prostora.⁵ Od početno percepcijski udaljene zone krize: početak u SAD sa *subprime* kreditima, te loma finansijskih tržišta, do ulaska krize u Europsku uniju. Zatim krize eurozone, te paralelno s tim događajima najprije recesije, a zatim pojačane ekonomske krize u Republici Hrvatskoj koja je produbljenija i drastičnija po svojim temeljnim pokazateljima od onih u nizu tranzicijskih zemalja.

Takva *nova stvarnost* potaknula je značajno veći interes u svijesti polaznika kolegija Ekonomska politika za ukupna događanja unutar sve ubrzanijeg korpusa ekonomskih promjena. Dodatni indikator takvog trenda je stalni godišnji porast broja studenata koji na završnoj godini studija upisuju kolegij Međunarodni ekonomski odnosi, te Ekonomska uspješnost i institucije, kao logičan i komplementaran nastavak studija i učenja u okviru kolegija Ekonomska politika.

⁵ Izvjesna medijska konkurencija je svijet estrade i show businessa; počevši od sporta (nogomet poglavito), te industrije i zabave u cjelini. Ali, bitno ali, i tu je osnovni pokretač događaja ekonomska logika: uvećavanje ukupnog prihoda i stvaranje profita. I – tu se opet pojavljuje pravna dionica reguliranja tih obveza: medijsko pravo, specijalisti za sportske ugovore, ugovore o sponzoriranju,...

Ovaj je trend izuzetno značajan, jer istovremeno pokazuje: a) sazrijevanje aktivnog interesa studenata prema problematici (nacionalne i međunarodne) ekonomije; b) aktivan vlastiti odabir kolegija (znanje, ekspertiza) za sutrašnje uspješno bavljenje svojom profesijom. Također, dodatni pokazatelj interesa za ovo područje je porast broja studenata koji odabiru kolegij Ekonomska politika i Katedru za ekonomske znanosti kao okvir za izradu završnih radova. Teme koje predlažu i razrađuju zajedno s mentorima, dominantno se odnose na aktualna ekonomska događanja, nacionalno i globalno.

Sve iskazano potvrđuje porasli stupanj svijesti o potrebi stjecanja (ekonomskih) znanja i iz drugih komplementarnih kolegija (financijsko pravo i financijska znanost, trgovačko pravo i pravo društava, europsko javno pravo) koji zajednički čine širu osnovu za spoznaju na području nacionalne i globalne ekonomije. Bitno je za istaknuti da raste interes za moguća povezivanja (tradicija, znanje, primjena u praksi) i za druge u ovom području, granične kolegije: pomorsko i općeprometno pravo, upravno pravo, međunarodno pravo i međunarodno privatno pravo.

Paralelno s tom tendencijom na razini studija i studenata jača i interes nastavnika s pojedinih navedenih katedri za zajednička istraživanja, te isto takvu pripremu i objavu znanstveno-istraživačkih radova.

Prethodno navedeno posljedica je globalizacijskih trendova koji bitno i ubrzano mijenjaju zatečeno stanje, zatečene odnose, ali isto tako i projekcije za buduća događanja.

Slijedi za ovu raspravu relevantno pitanje: kakav je utjecaj i interakcija bolonjskog sustava obrazovanja s iznesenim novim orijentacijskim trendovima. Drugačije rečeno, da li i kako novi sadržaj događanja korelira s novim metodološkim okvirima kojeg je stvorila *Bolonja*.

Mogući (iskustveni) odgovori nastavno se iznose:

- a) Jedna od temeljnih zamjerki bolonjskom načinu studiranja je jednosemestralni okvir za izvođenje kolegija. Takav suženi vremenski modul onemogućuje da studenti jedno relativno duže vremensko razdoblje (akademska školska godina) uz *obvezne likove* u nastavi aktivno i interaktivno komuniciraju aktualna ekonomska događanja. Time bi se ujedno stvorila čvrsta osnova za kasniji samostalni proces praćenja ekonomskih događanja (nacionalno, globalno), što trajno razvija dodatne perceptivne sposobnosti, te pojačava stupanj komplementarnosti s drugim područjima.
- b) Izostanak i drugih pretpostavki za (generalni) uspjeh bolonjskog sustava obrazovanja u nacionalnim okvirima predstavlja *status quo* u brojčanom odnosu nastavnika i studenata. Istinski pomak u kvaliteti nastave predstavljalo bi formiranje manjih nastavnih grupa, uz i mogućnost (obvezu) kontinuiranog sudjelovanja u nastavi. Sve naznačeno čini dodatni deficit umjesto pozitivnog pomaka u kvaliteti obrazovanja.
- c) Na strani pozitivnih pomaka koji je bolonjski sustav obrazovanja potaknuo je već spomenuta činjenica jasnog i čvrstog strukturiranja ukupnog sadržaja kolegija razrađenog na pojedine vremenske sekvence predavanja, odnosno održavanja seminara. Takav unaprijed predočeni pregled gradiva studentima pruža mogućnost za pripremu sudjelovanja u nastavi, a isto tako i kasnije lakše i efikasnije snalaženje u pripremi za kolokvije i polaganje ispita.

4. Mišljenje studenata o provedbi Bolonjskog procesa

Anonimna anketa je provedena u listopadu 2011. putem online upitnika. Ispitani su demonstratori i demonstratorice na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Demonstratori su izabrani za ispitanike zbog njihove detaljne upoznatosti s načinima izvođenja nastave, ispita i konzultacije, te ponajviše zbog mnogobrojnih kontakata s drugim studentima te-

meljenih na demonstratorskom angažmanu. Autori ankete su smatrali da upravo te činjenice govore u prilog primjenjivosti rezultata na značajan broj studenata.

U anketi je sudjelovalo 35 demonstratora/ica, dominantno na trećoj godini studija (njih 14), 12 na četvrtoj godini, 8 na petoj i 3 na drugoj. Od anketiranih samo jedan ispitanik/ca plaća školarinu, a izvor prihod za studiranje u cijelosti najčešće dolazi od obitelji (57,1%), od obitelji i kroz studentske poslove financira se 34,3% ispitanika, dok se njih 8,6% (3 ispitanika) financira potpuno samostalno. Stipendiju prima 40% ispitanika. Tome zasigurno pridonosi i podatak da najveći broj ispitanika ima prosječnu ocjenu na studiju 4.00 ili više. Ispitanici smatraju da su pri upisu na Fakultet bili malo ili izrazito malo upoznati s postavkama i ciljevima Bolonjskog procesa (njih 77,1%) dok je tek 22,9% ispitanika bilo u velikoj mjeri upoznato s Bolonjskim procesom. Njihovi trenutni dojmovi navedeni su u nastavku.

Tablica 1. Stavovi studenata o provedbi Bolonjskog procesa

	U POTPUNOSTI SE NE SLAŽEM	DJELOMIČNO SE SLAŽEM	U POTPUNOSTI SE SLAŽEM
U potpunosti sam zadovoljan s organizacijom nastave i ispitnim rokovima	48,6% (17)	45,7% (16)	5,7% (2)
Nastavnici potiču studente na slobodno izražavanje vlastitog mišljenja	17,1% (6)	65,7% (23)	17,1% (6)
Dobro sam informiran o ciljevima, sadržaju i obvezama pojedinih kolegija	17,6% (6)	50,0% (17)	32,4% (11)
Unaprijed sam upoznat s kriterijima vrednovanja rada na kolegijima i ispitima.	20,0% (7)	51,4% (18)	28,6% (10)
Ovaj studijski program dobro me priprema za tržište rada.	48,6% (17)	40,0% (14)	11,4% (4)
Ovaj studijski program dobro me priprema na daljnju akademsku karijeru.	14,3% (5)	68,6% (24)	17,1% (6)
Za zadovoljenje zahtjeva studijskog programa potrebno je uložiti puno truda.	8,6% (3)	20,0% (7)	71,4% (25)
Nastavnici pokazuju razumijevanje za studentske probleme.	11,4% (4)	80,0% (28)	8,6% (3)

U skladu s gore navedenim tvrdnjama očekivana je ocjena studenata o adekvatnosti broj ECTS-a s njihovim opterećenjem na studiju. Tek 25,7% smatra da opterećenje na studiju odgovara broju ECTS-a, a 37% njih se djelomično slaže, odnosno uopće ne smatra ECTS bodove refleksijom studijskom opterećenja i u skladu s tim prevladavajuće je mišljenje o potrebi djelomične revizije ECTS-a. Pregled mišljenja studenata o aktualnom okviru i karakteru studiranja naveden je u nastavku.

Tablica 2. Mišljenje studenata o aktualnom karakteru studiranja

	U POTPUNOSTI SE NE SLAŽEM	DJELOMIČNO SE SLAŽEM	U POTPUNOSTI SE SLAŽEM
Visina školarina utječe na kvalitetu transfera znanja	47,1% (16)	38,2% (13)	14,7% (5)
Literatura na pravnom studiju otežava transfer znanja	11,4% (4)	65,7% (23)	22,9% (8)
Svaki nastavnik provodi Bolonjski proces na svoj način	5,7% (2)	20,0% (7)	74,3% (26)
Studenti ne uče da bi stekli znanje, nego da reproduciraju gradivo	8,6% (3)	40,0% (14)	51,4% (18)
Student su preopterećeni gradivom	11,4% (4)	31,4% (11)	57,1% (20)
Od studenata se na ispitu ne traži razumijevanje gradiva.	22,9% (8)	51,4% (18)	25,7% (9)
Ciljevi nastave su dobro definirani.	17,6% (6)	73,5% (25)	8,8% (3)
Mogućnost biranja izbornog kolegija je dovoljna	51,4% (18)	25,7% (9)	22,9% (8)
Praktična nastava studentima se pruža kao mogućnost prekasno.	8,6% (3)	14,3% (5)	77,1% (27)
Organizacija provjere znanja nije dovoljna evaluacija znanja studenta	8,6% (3)	51,4% (18)	40,0% (14)

U cilju kvalitetnije provjere znanja koja bi na odgovarajući način vrednovala postignuće studenata na određenom kolegiju, studenti smatraju da je potrebno uključiti faktor aktivnosti na nastavi (38,2%), odnosno održavati i pismeni i usmeni ispit (23,5%), dok se za samo usmeni ispit zalaže 17,6% studenata, za samo pismeni se zalaže tek 5,9%. Također napominju da je bitno ne tražiti puko reproduciranje gradiva u ispitima, te staviti fokus na razumijevanje i povezivanje gradiva.

Vežano za međunarodnu mobilnost, 76,5% studenata zainteresirano je za boravak na nekoj inozemnoj instituciji. Prednosti boravka na inozemnim institucijama vide u većoj interaktivnosti i kvaliteti nastave, posvećenosti profesora studentima i radu u malim grupama, poticanju na izražavanje vlastitog mišljenja i istraživački rad, te u kontinuitetu u učenju.

Što se osposobljenosti za uključivanje na tržište rada po završetku studija tiče, većina (48,6%) je ocjenjuje ocjenom dobar, a 28,6% ocjenom vrlo dobar, dok su ocjene nedovoljan i odličan jednako zastupljene (5,7%). Prevladavajući komentar uz nisku ocjenu po ovom kriteriju je nedostatak praktičnog rada i doticaja sa stvarnim svijetom, odnosno pretjerana usmjerenost na teoriju. Posljedično, studenti predlažu stavljanje naglaska na primjenjivost pri promjenu gradiva i pristupa. Polovica ispitanika planira zapošljavanje nakon završetka studija, 20% želi upisati poslijediplomski studij na Sveučilištu u Zagrebu, a 17% studirati u inozemstvu. Stavovi o (ne)ispunjenosti očekivanja studenata Bolonjskim procesom navedeni su u nastavku.

Tablica 3. Ispunjenje očekivanja studenata Bolonjskim procesom

		Response Percent
Osvremenjeni studijski programi.		25,0%
Mogućnosti zadovoljavanja osobnih interesa uvođenjem više izbornih kolegija.		37,5%
Veća dostupnost nastavnika izvan nastave.		21,9%
Bolja komunikacija nastavnika sa studentima.		18,8%
Sudjelovanje studenata u reformi visokoškolskog obrazovanja.		0,0%
Dostupnost različitih izvora za učenje.		21,9%
Učinkovita organizacija nastave i ispitnih rokova.		12,5%
Mobilnost.		40,6%
Omogućavanje lakšeg zaposlenja nakon studiranja.		0,0%
Nešto drugo.		9,4%

Neispunjena su očekivanja uglavnom vezana za mobilnost, neodgovarajuću komunikaciju profesora sa studentima i nedovoljan broj nastavnog kadra, preopširnost i nedovoljna primjenjivost literature, rad u prevelikim grupama, neodržavanje kolokvija što rezultira povećanim pritiskom u vrijeme ispita, neadekvatna infrastruktura.

Vezano za ekonomske kolegije na Pravnom fakultetu, čak 97% ispitanika smatra da su potrebni budućim pravnicima. Ocjena kolegija Ekonomska politika po nekoliko parametara navedena je u nastavku.

Tablica 4. Studentska ocjena kolegija Ekonomska politika

	1	2	3	4	5
Kvaliteta predavanja	3,8% (1)	3,8% (1)	15,4% (4)	38,5% (10)	38,5% (10)
Kvaliteta i primjerenost literature	10,3% (3)	10,3% (3)	31,0% (9)	27,6% (8)	20,7% (6)
Prilagođenost sadržaja aktualnim zbivanjima	6,9% (2)	3,4% (1)	20,7% (6)	24,1% (7)	44,8% (13)
Interaktivnost	11,1% (3)	0,0% (0)	18,5% (5)	22,2% (6)	48,1% (13)

Iz perspektive demonstratora/ice ispitanici/e su kao svoje motive za demonstratoru najčešće navodili interes za kolegij, želju za usavršavanjem u tom području, te stjecanje aktualnih znanja i vještina, uvid u akademski rad i rad sa studentima, te prethodni dobar odnos s članovima Katedre. Najčešći problemi s kojima im se studenti javljaju su nerazumijevanje i nesposobnost povezivanja gradiva, nedovoljna informiranost o kolegiju, te potreba za savjetima o načinu pripreme za ispit i pisanja seminarskih radova. Demonstratori imaju različite dojmove o mogućnostima predlaganja poboljšanja vezanih za Bolonjski proces unutar Katedri Fakulteta, od izuzetne otvorenosti za raspravu i usvajanja njihovih ideja do razgovora o isključivo tehničkim detaljima demonstratorskog angažmana. Dio demonstratora također napominje da i njima samima nedostaje inicijative u davanju prijedloga i povratnih informacija.

Zaključak

Ocjena ovo rada i predstavljene studentske ankete je da bi Bolonjski sustav obrazovanja uz određene infrastrukturne i materijalne pretpostavke mogao biti od značajnije koristi za buduću kvalitetu obrazovanja, ali i uvođenja novih generacija u svijet rada. Drugačije rečeno, izazov je istražiti kako olakšati tranziciju iz studentskih klupa u sve zahtjevnije poslovno i profesionalno okruženje rastuće globaliziranih performansi. Promjene u načinu i organizaciji visokoškolske nastave studenata unutar bolonjskog procesa obrazovanja, s početka prošlog desetljeća (2001.) na razini referentnog kruga europskih država, a od polovice prošlog desetljeća (2005.) i u Republici Hrvatskoj, moguće je realno vrednovati imajući u vidu i pozitivna i negativna iskustva. Još i više, suočiti početna očekivanja i ciljeve s rezultatima i ostvarenjima.

Za uočiti je da je studenti razmjerno malo koriste i nisko na vlastitoj vrijednosnoj skali vrednuju moguće koristi *Bolonje*, poglavito mogućnosti odabira jednog dijela studiranja u drugim sredinama. U odnosu na svoje ciljeve (diploma, zaposlenje, početak karijere...) to je dominantno doživljeno kao potencijalni otežavajući faktor. Na razini svijesti o studiranju i doživljenosti studija, Bolonjski proces studente mentalno više ostavlja u koordinatnom sustavu dosadašnjeg srednjoškolskog obrazovanja koje se nastavlja i na studiju, a ne mladih osoba otvorenih za proučavanje disciplina koje se uči, istovremeno otvarajući nove spoznajne horizonte.

Drugačije i pojednostavljeno rečeno, Bolonjski način studiranja u aktualnim uvjetima okruženja, čini da se (već u literaturi konstatirano) nerijetko pojedine nastavne i ispitne kolegije doživljava kao kviz natjecanja u kojima je potrebno prikupiti određeni broj bodova i čijom se realizacijom kvalificiraju za daljnja natjecanja. Shodno tome, nastoji se reducirati i

konzultirana literatura (obvezna i referentna) iz koje se crpi i znanje i šire spoznaje. Također, potreban je izuzetan napor i angažman nastavnika da materiju i gradivo pojedinih kolegija pretvore u dio konceptualnih i kvalitetnih razmišljanja studenata što jedino osigurava punu i trajnu vrijednost znanja koje se stječe tijekom visokoškolskog obrazovanja.

Stoga, umjesto jednoznačnog ustrojavanja na Bolonjskom sustavu obrazovanja, postaje sve jasnije da potreba *up to date* reakcija iz svijeta rada zahtijeva druge i drugačije prioritete. To znači punu pozornost kvalitetnom poznavanju i uporabi stranih jezika i IT vještina, zatim praćenje i služenje literaturom uz korištenje relevantnih baza podataka. Sve je to pretpostavka je za uspostavu sintetičkog načina razmišljanja koje tada potiče i korištenje novih izvora literature i recentnih spoznaja i znanja. Nije i ne može biti dovoljno da naznačene principe prepoznaje i usvaja tek manjina studenata, bilo visokog stupnja motivacije, bilo (i) snažnog socijalnog uporišta, prvenstveno u obitelji, koji će biti sposobni uspješno proći i idući (vlastitu) tranziciju: iz studentskih kupa u svijet rada. I uz istovremeno obrazovanje dominantnog broja onih koji će se s tim spoznajama i deficitima suočiti tek po uručenoj diplomi. Bolonjskim sustavom obrazovanja u tim spoznajama, i u tim usmjerenjima često ne pomaže, ili je i predznak suprotnog smjera.

The role of the Economic policy course in the education of future lawyers: Bologna process implementation at the Faculty of Law, University of Zagreb

Summary

The authors investigate and present the foundations, syllabus, position and role of the Economic policy course in the undergraduate study programme of the Faculty of Law, University of Zagreb. The afore-listed was compared for the period before and after Bologna process implementation. Besides that detailed overview, the main contribution of this article lies in the empirical part based on the survey among students on their views, expectations and evaluation of the Bologna process implementation. The same survey provides students' evaluation of the Economic policy course. As this survey was completed few years ago, the purpose of this paper is to serve as a boost and a benchmark for the new survey of that kind.

Keywords: Bologna process, Economic policy, globalisation, higher education